

DILNOZA RUSTAMOVA,

*O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi
tayanch doktoranti*

ALISHER NAVOIY TOSHBOSMA DEVONINING ISTANBUL NUSXASI

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiy devonlarining Istanbulda Sayyid Mahmudbek matbaasida chop etilgan nashrlari haqida so'z boradi. Devonlarning chop etilish tarixi, o'xshash va farqli jihatlari haqida batafsil ma'lumot beriladi. Janrlar soni, ularning terma devondagi nomlanishiga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: terma devon, toshbosma kitob, kotib, noshir, matbaa, kolofon, lirik janrlar.

Аннотация: В статье рассказывается об изданиях диванов Алишера Навои, изданных в типографии Сайида Махмудбека в Стамбуле. Дается подробная информация об истории диванов, о сходствах и различиях. Особое внимание уделено количеству жанров и их номинации в терминологии.

Ключевые слова: избранный диван, литографическая книга, секретарь, издатель, типография, колофон, лирические жанры.

Abstract: The article talks about the publications of Alisher Navoi's divans published in Sayyid Mahmudbek printing house in Istanbul. Detailed information is given about the history of the Devons, their similarities and differences. Special attention is paid to the number of genres and their naming in the terminology.

Key words: collected diwan, lithographic book, secretary, publisher, printing press, colophon, lyrical genres

XIX asarning ikkinchi yarmida tashkil etilgan Toshkent, Samarqand, Buxoro, Xiva, Qo'qondagi matbaalarda eng ko'p nashr etilgan asarlar muallifi Alisher Navoiydir. Toshbosma kitoblarning asosiy qismi shoir devonlarini tashkil etadi. Ahamiyatli tomoni kitoblar Turkiston hududidagina nashr etilmagan. Ziyoli qatlam kitoblarni Hindiston, Turkiya, Rossiya kabi davlatlarida chop etib, yurtimizga olib kelish masalalarida ham faol bo'lishgan.

Alisher Navoiy lirik merosi jamlangan toshbosma kitoblar ichida Istanbulning ikki matbaasi – Orif Afandi va Sayyid Mahmudbekda chop etilgan bir nechta devonlar ham mavjud. Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyida Sayyid Mahmudbek matbaasida nashr qilingan ikki terma devon saqlanadi. Ulardan biri 237-inv raqam bilan saqlanuvchi toshbosma kitob **ديون مير على شير نوايي** ("Devoni mir Alisher Navoiy") deb nomlangan. Asar hijriy 1319-yilda, milodiy 1901-yilda chop etilgan. Terma devon tarzidagi ushbu manba 439 ta g'azal (2-198-betlar), tarji'band (199-204-betlar), soqiynoma (205-207-betlar), 6 ta dar bayoni qismat, ruboiy (207-208-betlar), masnaviy (208-210-betlar), tarji'band (210-218-betlar), 5 ta muqattaot (218-219-betlar), 10 ta

muhtamalot (219-221), 7 ta mufradot (221-222-betlar), so'nggi 223-sahifada kotibning xotimasi bilan tugallangan.

Devon basmaladan so'ng "Badoye'-ul-vasat"ning ilk g'azali bilan boshlangan (2-bet):

ای نوبهار عارضینک صبهیغه جانپرور هوا
اندین گل و بلبل تاپیب یوز برگ برلا مینگ نوا
Tugallanishi (222-bet) fard: کیشی عیبین یوزیگا قیلما یظهار
تاعمل عیلا اوذ عیبینگنی ذینهار

She'rlar ravon va yirik nasta'liq xatida kotib Abdussamad Tabriziy tomonidan ko'chirilgan. Kitob sariq va pushtirang fabrika qog'oziga chop qilingan. Lirik asarlar ikki ustunda jadvalga olingan. Tepa qismida sahifa raqami ko'rsatilgan bo'lsa-da, o'stida poygir ham qo'yilgan. Devonning barcha sahifalari mavjud.

Kitob sarvarag'ida uch qator chizilgan islmiy naqshlar ichiga kotib tomonidan ishning xayrli yakunini tilab duo yozib qo'yilgan:

بعون صناع مکین و مکان و فضل خلاق زمین و اسمان
(*Bi'avni sina'i makin va makon va fazl xollaqu zamin va osmon*)

So'ng deya Istanbul maorif nazoratidan o'tganligi haqida ma'lumot beriladi. Ikkinchi qatorda unvon – "Mir Alisher Navoiy devoni") uning o'stida esa kitob noshiri, aniqroq aytganda, tojiri kutub Solih – صالح خوجه بخاری kutub xo'ja Buxoriy ekanligi va Islombuldagi Mahmudbek matbaasida nashr qilingani eslatib o'tilgan.

Kitob muqovasi qattiq karton ustiga binafsha rangli naqsh va bezaklarsiz yupqa qog'oz qoplama bilan tayyorlangan. Bichimi – 17,5x26,5 sm. Umumiy 223 sahifadan iborat.

Istanbuldagi Sayyid Mahmudbek matbaasida nashr etilgan yana bir devon esa "Devoni Amir Navoiy" deb nomlangan. Asar 248-inv raqam o'stida saqlanadi. Ushbu kitob ham hijriy 1319, milodiy 1901-yilda chop qilingan. She'rlar ketma-ketligidan bilish mumkinki, bu ham terma devonlarning biri. Unda g'azallar soni 392 ta (2-181-betlar). Tarji'bandlar birin-ketin emas, boshqa janrlardan keyin ikki o'rinda kelgan (181-187; 198-202-betlar). Soqiynoma (188-189-betlar), qismat bayonida (190-bet), 3 ta ruboiy (190-bet), masnaviy (191-198-betlar), 7 ta ruboiy (202-bet), 8 ta muhtamalot (204-205-betlar), mufradot (205-206-betlar)dan so'ng kolofon matni o'rin olgan.

Devonni "G'aroyib-us-sig'ar"ning ochqich g'azali boshlab bergan (2-bet):

اشرقت من عكسی شمس الكاسی انوار الهدا
یار عكسین میدا کور دیب جامدین چیققی صدا

Tugallanishi esa 237-raqamli toshbosma devondagidek "Favoyid-ul-kibar"dagi 30-fard bilan yakunlangan.

Ushbu devon ham nasta'liq xatida ko'chirilgan. Chop etishda pushti, sariq, havorang fabrika qog'ozidan foydalanilgan. She'rlar ikki ustunli jadval ichida tartib bilan joylashtirilgan. Kitobning ba'zi sahifalari ko'chgan, ammo matnda saktalik yo'q.

Noshiri: حاجی محمد صدیق – Hoji Muhammad Siddiq Xo'jandiy.

Asar ko'chiruvchisi: محمد صادق افغان قندهاری – Muhammad Sodiq Afg'on Qandahoriy.

Muqova qattiq kartondan, yuzi yashil rangli naqshlar bilan bezatilgan. Kitob 207 sahifani tashkil qiladi. Bichimi 15,5x24 sm.

Bu ikki devon tuzilishi jihatdan farqlansa-da, ularni birlashtirib turadigan ikki muhim tomoni bor: bular bir matbaada chop etilgani va deyarli bir xil kolofonga egaligidir. Albatta, har ikki kitobning aynan bir matbaada chop etilishida g'ayrioddiy biror jihat yo'q. Ammo matbaachilikning Turkiston hududida 1870-yillarda kirib kelganini hisobga olsak, bu yerda 1901-yillarda kitob nashr qilish unchalik katta muammo tug'dirmasdi. Shunday ekan, noshirlarning kitoblarni

Istanbulda chop etishida va bu devonlarda qanday farqli tomon borligi haqida to'xtalishni joiz deb bilamiz.

Mahmudbek matbaasi 1872-1873-yillarda Istanbulda zamonasining ziyoli vakili Mahmudbey tomonidan xususiy bosmaxona o'laroq tashkil etilgan. Usmonli davlatida ushbu matbaaning alohida o'rni bo'lgan. Unda XIX-XX asrlarda madaniyat va ta'lim sohalariga oid 2017 turdagi kitob, 63 ta jurnal va gazetalar chop etilgan. O'z o'rnida vazirlik maqomida bo'lgan Maorif nazorati matbaada chop etilayotgan har bir manbani tekshirib turgan. Buni biz yuqorida tavsifini keltirgan har ikkala devonning 1-sahifasidagi nazoratdan o'tganligi haqidagi ma'lumotdan ham bilish mumkin. Ushbu nufuzga ega bo'lgan matbaada chop qilingan Navoiy devonlarini kitobat san'atining go'zal namunasi va sifatli qog'ozdan foydalanilgan nashr deb baholash qiyin. Bizningcha, Navoiy asarlarini kengroq yoyish bilan birgalikda ularning sotuvdagi ahvolini yaxshilash uchun ham aynan Mahmudbek matbaasi tanlangan. Zero, 1890-yillarda bu bosmaxona o'z kitob do'konini ochgan. Bugungi til bilan aytganda, unda kitob savdosi marketingi yaxshi yo'lga qo'yilgan edi [5;24-bet].

Navoiy asarlarining toshbosmalari tavsifini keltirgan B.Qosimxonov nashrida Istanbulda chop qilingan devonlarning noshirlari – Hoji Muhammad Siddiq Xo'jandiy va Solih xo'ja Buxoriylarni ham keltiradi [1;23-24-bet]. Albatta, kitob tayyorlashda sa'y ko'rsatgan, uni moddiy ta'minotini qilgan odamni noshir deyish joiz. Ammo har ikki manbaning 1-betida ular تاجر کتب – “tojiri kutub”, ya'ni “kitob savdosi bilan shug'ullanuvchi shaxs” deya ko'rsatilgan. Bizningcha, kitob savdogarlari devonlarni Istanbulda nashr qilinishida ko'proq uning savdo imkoniyatidan manfaatdor bo'lishgan.

Solihxo'ja Buxoriy 1904-yilda Navoiy devoniga yana murojaat qilgan. Bu safar kitob Samarqanddagi Demurov matbaasida chop etilgan.

Istanbuldagi devonlar tuzilishi, mavzu ko'lami jihatidan Turkistonda nashr qilingan terma devonlardan jiddiy farqlanmaydi. Janrlarni nomlashda kotib tomonidan ayrim xatoliklarga yo'l qo'yilgan. 237-raqamli devonning dastlab “Dar bayoni qismat” deb kelgan she'rni mantiqan qit'a janrining shunday nomlanishi deyish mumkin. Ammo ruboiy sarlavhasi ostida kelgan to'rtliklar ham qit'alardir. Aslida, ularning qo'fiyalanish tarzidanoq ruboiy janriga taalluqli emasligi (a-a-b-a tarzida qo'fiyalanmaganligi) anglashiladi. Mana ulardan dastlabkisi:

<i>Muhammad arabiy barmog'i ishorat ila Spehr xonida oy qursin ul sifat oson. Ikki oyirdiki, bir nonni xoni ichra xalil, Aningdek ikki ushatmoq emasturur oson. “Favoyid-ul-kibar” 2-qit'a</i>	محمد عربی بarmog'i ishorat ila سپهر خوانیدین آی قرصین اول صفت آسان ایکی آیر دکی بر ناننی خوانی ایچرا خلیل انینگدیک ایکی اوشاتماق ایمسدورور آسان.
---	---

Abdusamad Tabriziy kotibligidagi ushbu دیون میر علی شیر نوایی – “Mir Alisher Navoiy devoni”dan boshqa asarni uchratmadik. M.Hakimovning “Navoiy asarlarini ko'chirgan hattotlar” kitobida ham faqat shu devon haqida, 248-raqamli devonni ko'chirgan Muhammad Sodiq Afg'on Qandahoriyning esa Istanbuldagi Orif Afandi matbaasida “Amir Alisher Navoiy devonlari”ni ham ko'chirgani haqida ma'lumotlar berilgan [2;48-bet]. Shu o'rinda har ikki kotib tomonidan yaratilgan deb qarash mumkin bo'lgan devon oxiridagi kolofon haqida to'xtalsak.

Qayd etish joizki, har ikkala devonda bir xil xotima o'rin olgan:

(237-inv. raqamli toshbosma)

طبع دین تابتی حلا زیبا عاقبات بولری بخت راهنمون راقم امیدى موندین اجرو ثواب <u>طبعاً و مثبیلینى زینت افزای</u> بارچا سین بى تعلل اول بردى جمع ایدی اندا رافت و شفقت خیرو ایحسانغا دایما قایم <u>مغنت برلان ایلاسون مسعود</u> سورسا هر کیمسا اوچوڭ اون توقوڭ ینگ.	شکرالله بو شاهر رعنا سعی لار کورگوڭدوب نیچا تونو کون تا تمام ولدی وشبو خوب کتاب <u>اتتى صالح خوجا بخارای</u> هر خراجات کیم بولوب ایردی چونکی ایردی جوان باهیمنت خلق نفعینى کوزلاگان دایم <u>کاتب عید الصمدغا رب دورور</u> سال طبعیغا نوایینى مینگ
---	--

(Shukrolloh bu shaharg'a
Tab'adin topti hala zibo
Sa'ylar ko'rsatib necha tun-u kun
Oqibat bo'ldi baxt rahnamun
Tamom bo'ldi ushbu xo'b kitob
Roqim umidi mundin ayr-u savob
Etti sohibi xo'ja Buxoriy
Tab'a va mislini ziynat iqroi
Har xarojatkim bo'lib erdi
Barchasin beta'qlil ul berdi
Chunki erdi javon behimmat
Jam'edi onda rof'at-u shafqat
Xalq naf'ini ko'zlagan doim
Xayr-u ehsong'a doimo qoim
Kotibi Abdussamadg'a robbidur
Mag'firat birlan aylasun mas'ud
Sol tab'a kitob firuz bil
Ming uch yuz o'n to'qquz yil.)

248 raqamli toshbosma devonda esa ushbu matnning noshir va kotibi tilga olingan misralarigina farq qiladi:

طبعاً و تمثیلینى کمر بندى انگا لطیفلا ئادایده خالق	اتتى حاجى صدیق خجندى قداص دمحم رودى بتاک
---	---

Kolofonni o'ziga xos nazmiy asar deb baholash mumkin. Zero, har bir misra qofiyalanib, terma devonning yaratilishi haqida ma'lumot va ishning yakuniga xulosa muddaosini anglatgan.

Har ikkala devonning asosiy qismini tashkil qilgan g'azallar mundariyasi farqli bo'lsa-da, tarji'band, soqiynoma, qit'a, tuyuq va fardlar deyarli bir-birini takrorlaydi. Xotima matnining o'xshashligi esa uning bir kotib yaratgani, ikkinchisi undan ko'chirgan degan xulosaga olib keladi. Va yana har ikki devonda ham xotimadan ayri holda quyidagi jumla keladi:

237 raqamli toshbosma:

حسب الفرمايش عليحضرت ستوره خصلت پندیده فطرت جناب فضیلت هآب ایشان صالح خواجا تاجری کتب بخارای فی
شهری رمضان 9131.

(Hisb al farmoyish oliy hazrat satuvra xislat pandida fitrat janobi fazilati hob Eshon Solih-xo'ja tojiri kitob Buxoriy fi shahri ramazon 1319.)

248-raqamdagı devon so'ngida esa:

بفرمايش عليجاه عززت و سعارت اکتیناه حاجی محمد صدیق ایشان خجندی حقراالعباد محمد صادق افغان قددهاری
تحریری نموده.

(Bifarmoyish oliyjah izzatu va saodat iktinohi Hoji Muhammad Siddiq Eshon Xo'jandi haqrulibad va Muhammad Sodiq Afg'on Qandahor tahriri namuda)

Quyidagi jumla esa 237-devonning oxirida sahifa ostida, 248-raqamli devonda bo'lsa 1-sahifaning hoshiya chizig'idan pastda o'rin olgan. Ularda hech qanday farq ko'rinmaydi:

معارف نظارت جلیلا سینیگ ۲ جمار لاول ۹۱۳۱ ترخ ۳۸۲ نومورلو رخستناما محموربک مطبعه سینده طبع اولمیشدر.

(Maorif nazorati jaliylasining 2 jumodul avval 1319-tarih 283 numuralu ruxsatnoma Mahmudbek matbaasinda tab'a o'lmishdir.)

Ko'ringanidek, har ikki kitobning ruxsatnoma raqami bir xil. Ehtimol, bu devonlar bir paytda – jumodul avval oyida nashr etilishi reja qilingan bo'lishi mumkin. Ammo biz yuqorida keltirgan ma'lumotda 237 toshbosma devonning kotib tomonidan 1319-yilning ramazon oyida yakunlangani anglashiladi. Shunga ko'ra, bu kitob 248-raqamli devondan keyinroq chop qilingan degan xulosa qilish mumkin.

Har ikki devonda Mahmudbek matbaasining Islombulda ekanligi ta'kidlangan. Shahar tarixiga oid manbalar kuzatilganda XVIII-XIX asrlarda Istanbul shahrining Islombul shaklida qo'llanilganligi haqidagi ma'lumotlar uchraydi. [6;28-bet] Demak, ushbu davrdagi manbalarda Islombul shaklida berilishi tabiiy bir holdir.

Xulosa qilib aytganda, Navoiy toshbosma devonlari Turkistonlik noshir va kotiblarning sa'y-harakati bilan shoir asarlari nafaqat bizning hududimizda, balki turkiy davlatlarda ham keng yoyilgan. Bunday terma devonlarni tuzishda g'azal bilan bir qatorda tarji'band, soqiynoma, ruboiy, qit'a, tuyuq, fard kabi janrlarga murojaat etilgan. Garchi ularning nomlanishi, janrlarga ajratilishi-da aniq bir yondashuv bo'lmasa-da, ushbu she'rlarning XX asrda ham faolligini ko'rish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alisher Navoiy asarlarining toshbosma nashrlari tavsifi. Tuzuvchi: B.Qosimxonov. – Toshkent. 1988. – B 61.
2. Hakimov M. Navoiy asarlarini ko'chirgan hattotlar. – Toshkent: "Fan" 1991. – B 51.
3. Navoiy Alisher. O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi fondi. 237-raqamli toshbosma. – B. 223.
4. Navoiy Alisher. O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi fondi. 248-raqamli toshbosma. – B. 207.
5. Cemal Belek. Osmanli'dan cumhuriyet'e Mahmud Bey matbaasi ve basin faaliyetleri. – Istanbul 2019 24-s.
6. Yavuz Kartallıoğlu. İstanbul Şehir Adının Telaaffuzunun Tarihi Süreç İçinde Gelişmesi. FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 7 (2016) Bahar. 124-s.